

"כל תורה שאין עמה מלאכה"

מבוא

פרק א - מבט לעולם הסוד

פרק ב - דעת מרן הראי"ה

פרק ג - הערת ביניים: החשש מהתקלקלות

פרק ד - מעלת "תורה עם דרך ארץ"

פרק ה - שבח המלאכה

פרק ו - דברי רמב"ם בשבח לימוד אומנות

פרק ז - דברי האחרונים בשבח לימוד אומנות

פרק ח - מעלת מעשה האומנות בארץ ישראל

פרק ט - חוץ מראשי הישיבות, כל אישי חז"ל התפרנסו מעמל כפיהם

פרק י - עוז רוחו של הראי"ה נגד מתקיפיו

פרק יא - תוכנית הישיבה המרכזית העולמית

סיום

מבוא

למדנו במשנה: "יפה תורה עם דרך ארץ, שיגיעת שניהם משכחת עוון. וכל תורה שאין עמה מלאכה, סופה בטלה וגוררת עון"¹. אמנם בזמננו הוקמו "כוללי אברכים" עבור לומדי תורה הממשיכים בלימודם גם אחרי נישואיהם, הנתמכים כלכלית ע"י הציבור. כמובן שיש לשבח את התמיכה הציבורית בלומדי תורה. אך יחד עם זאת, מתגלע לעיתים יחס של התנשאות מצד לומדי התורה אל אנשי העמל והמלאכה. לפעמים ישנה תחושה שהמתפרנסים ממלאכתם הפסידו את מדרגתם הרוחנית. יתרה מזאת, כמה מהמחנכים בדורנו מזהירים שגם מי שעוסק בתורה, אם ילמד אומנות – הרי הוא פועל בניגוד לדעת התורה. גם מזהירים בנות בבתי ספר של "בית יעקב" שלא לקבל הצעות שידוכים מבחור הנחשד בכך. מה היתה דעתו של מרן הראי"ה בנידון זה?

הרב שוואב, מחשובי רבני גרמניה בשנת תרצ"ג, שאל את חוות דעתם של ארבעה מגדולי הדור האם מותר לבן תורה ללמוד אומנות, וכן אם מותר לו לקבל "השכלה כללית"

באוניברסיטאות (כדרכם אז בגרמניה). התשובות לשאלתו נדפסו בסוף ספר "שערי תלמוד תורה"², מאת הרב יהודה לוי, בזמנו הרקטור של מכון לב בירושלים, וכן בכתב עת "המעייין"³. ארבעת הגדולים היו: הג"ר אברהם יצחק בלוך (טלז), הג"ר אלחנן וסרמן⁴, הג"ר ברוך דב לייבוויץ תלמיד מהר"ח מבריסק⁵ והג"ר יוסף רוזין מרוגוצ'וב. כולם נקטו את השיטה הליטאית המפורסמת השוללת את הלימודים האלו. אמנם הרא"י בלוך סייג דבריו שהדברים ניתנים להבנה שונה לפי דעת רבנים שונים: "כי תלויים הרבה מאד עם מזג האדם, ודרכו המיוחד וג"כ תלויים בתנאי הזמן והמקום והמצב והסביבה". אלא שהוא בתשובתו התייחס אך ורק ללימודים כלליים, ולא ללימודי אומנות. הג"ר ר' יוסף רוזין התיר למוסד ציבורי ללמד את אומנות הרפואה וחכמת התקופות, ואילו האב רשאי ללמד את בנו גם את שאר החכמות.

כל ארבעת הגדולים לא ציטטו את רוב מאמרי חז"ל והראשונים בעניין לימוד האומנות, שיובאו להלן במאמרנו. אנו נשתדל לבסס את דעתו של מרן הראי"ה. במאמרנו זה נעסוק רק בנושא לימוד האומנות, ולא בשאלת לימודי "ההשכלה הכללית".

עלינו להקדים, כי ודאי שאי אפשר שכל הציבור יהיו "תורתם אומנותם" כל ימי חייהם. הרי חז"ל הגדירו: "אלף בני אדם נכנסין [ללמוד] מקרא, יוצא מהן מאה למשנה, [ומהם] עשרה לתלמוד, [ומהם] אחד להוראה"⁶. ישנו תהליך של נשירה טבעית אצל אוכלוסיית הלומדים. וכן חז"ל קבעו⁷: "יש זוכה למקרא, ויש למשנה, ויש לתלמוד, ויש להגדה. ויש זוכה לכולן". כלומר: לא כל אחד ניחן בנטייה אינטלקטואלית לדיונים ההלכתיים שבגמרא; אך עם זאת לכל אחד ישנה נטייה למקצוע מסויים בתורה, שהוא חלקו בחיים. אכן, יש מי שגם נטייה כזאת אינה קיימת אצלו, ועליו מוטל לתמוך בממונו באחרים הלומדים תורה.

מכאן שהמחנכים לכך שעל כל אחד מעם ישראל להיות מסור לחיי לימוד כל ימיו, בלא לעסוק בחיי המעשה – הרי הם מטיפים לאידיאל שלא יכול להיות בר מימוש לעם שלם. פשוט הוא שהתורה לא תבקש דבר שהוא בלתי אפשרי.

2. סיון תשמ"ו.

3. ניסן תשל"ו.

4. קובץ שיעורים, ח"ב, סי' מז.

5. ברכת שמואל, ח"א, סוף מסכת קידושין.

6. ויק"ר ב, א.

7. ויק"ר טו, ב.

המחנכים להתמסרות טוטאלית לחיי לימוד תורה צודקים בדבריהם; אבל עם זאת לא אמרו את כל האמת, כיון שנמנעים הם מלדבר על אידיאל אחר אשר גם הוא קדוש ונשגב. ומה הוא? להיות מעורב בחיי המעשה המקודשים ע”י קיום ציווי התורה. מושג זה התפרסם לפני כמאה שנה ע”י הגאון רבי שמשון רפאל הירש בהגדרה החינוכית: ”תורה עם דרך ארץ”. חז”ל עצמם חינוכו לזאת⁸. כאשר רבנים ומחנכים בזמננו ממעיטים בערכה של ”דרך ארץ”, בחושבם שבכך ישיגו מטרה של העלאת העם וקידושו – הם דורכים ב”דרך שהיא קצרה וארוכה”⁹. לעומתם, הלכו מרן הראי”ה ואחרים ב”דרך שהיא ארוכה וקצרה” כדי להשיג את אותה המטרה. להלן נבסס את ההוכחות לכך.

פרק א - מבט לעולם הסוד

כידוע, ע”י עשר ספירות הקב”ה מנהיג את עולמנו. האחרונה שבהן היא ”מלכות”, המכוונת כנגד עולם העשייה. תשע ספירות העליונות מייצגות את עולם המחשבה, עולם התורה. נאמר בתיקוני הזוהר¹⁰, שהנוטל מלכות בלי ט’ עליונות – הוא קוצץ בנטיעות, והנוטל ט’ ספירות בלי מלכות – הוא כופר בעיקר (עיי”ש מפרשים). מאמר זה הוזכר אצל מרן הראי”ה בהתייחסותו לאלו שמנתקים בין עולם הטבע לעולם האידיאליים¹¹. ביתר הרחבה מחה הרב על פירוד זה ב”עין איה”¹², באומרו: ”ומרשיעי ברית כאלה פשטו יד בנטיעות המעשיות לבטלן”. וברור כי כוונתו לכתות הנוצריות המשבחות חיי אידיאל ומגנות את העוסקים בחיי המעשה.

רמז על כך האריז”ל בביאורו למלאכות הנעשות ע”י בני אדם בימי החול: ”ולכן כל ענייני עוה”ז השפלים, שהם מן הברורים הגרועים, אינם יכולים להתברר אלא אחר כמה מלאכות ותיקונים. וכל זה ע”י המצוות שעושים בני אדם בהם, כנודע כי אין שום מלאכה בעוה”ז שאין בה קיום מצוה, כנזכר בשם רז”ל... בסוד ’בכל דרכיך דעהו’... דע שכל מיני המלאכות הם בעולם העשייה שהוא בעוה”ז הנקרא עולם המעשה. ולכן ”מלאכה” גימטריא א”ל אדנ”י שהוא סוד עולם העשייה כנודע”¹³. נוסף על דבריו, כי גם העוסק במסחר, יש לפניו תיקונים

8. אבות, תחילת פ”ב.

9. עיין עירובין נג ע”ב. הראי”ה עצמו השתמש במשל זה, ראה אוצרות הראי”ה, מהד’ ראשונה, עמ’ 1074; מהד’ תשס”ב, ח”ב, עמ’ 248.

10. מהד’ מוסד הרב קוק, קיז ע”ב.

11. שמונה קבצים, ז, קכא.

12. שבת, פ”א, עג.

13. שער המצוות. פרשת בהר.

לתקן: לשלם שכר פועל בזמנו, לא לקחת ריבית, לא להונות במחיר ועוד מצוות הקשורות לעולם המעשה. כל זה נבצר ממי שלומד בלבד ואינו עוסק במלאכה כלל.

פרק ב - דעת מרן הראי"ה

בזה מובן צערו של הראי"ה כאשר בימיו ראשי ארגון "אגודת ישראל" (בשנת תרע"ח!) הגישו מסמך לממשלת אנגליה על התנגדותם לייסודה של "מדינת ישראל" בארץ ישראל. מזה אז הראי"ה על כך, וזו לשונו: "ועל יסודות של יראת שמים מזוייפת כזאת בונה היא המינות [כלומר הנצרות] וההמרה המגועלה את קינה"¹⁴. איזה יסוד של מינות מצא הרב בטענת המתנגדים?

נעיין ביתר דבריו שם: "המתימרים להיות מנהיגי 'אגודת ישראל', אשר לא ישימו אל לב למעשה ד' הנורא אשר הוא עושה בכל מערכות המאורעות על גוי [כלומר ישראל] ועל אדם [כלומר האומות כולן] יחד, להוציא על ידו לאור עולם את הצביון השלם של חיי האדם הכללי... ובלא חרדת לב, ובאפס התעמקות חודרת, ישיתו פיהם לדבר גבוהות במרום ובנשגב, להחשיך מלים נגד חזון הפלאות אשר עינינו רואות על דבר צמיחת הישועה, ההולכת וצומחת מני אז ע"י קיבוץ נדחים אל הררי קודש... כי יש כאן יציאה מן הכח אל הפועל טינה ישנה שבלב, של כחה ידועה המתחסדת בחסידות ארסית שאינה יכולה לסבול כל תנועה של חיים לאומיים, בייחוד ביחס לישראל בארץ ישראל".

צירוף המילים: "חסידות ארסית" בא לתאר יחס של סלידה מהחיים הארציים, מפעולות חומריות, ואפילו בנוגע לבניין ארץ ישראל. ולא עוד, אלא שתובעים על כך שכר רוחני, כאילו נהגו בזה במידת חסידות. ידוע שבשנים תר"ס-תרס"ה היו חצרות אדמורי"ם שהתנגדו לעלייתם ארצה של כל מי שאיננו עוסק בתורה ובתפילה כל היום. לפי דעת מרן הראי"ה, יש בכך קלקול של "מקצץ בנטיעות", כי בעלי גישה זו הפרידו בין חיי המעשה לחיי האידיאל.

חזר על כך הראי"ה, כאשר תיאר את מלכות בית דוד. מובא במדרש¹⁵, שהעם לא ראה סימן גאולה, כיון שמאס בבית דוד. ביאר מרן הראי"ה¹⁶: "מפני שנחסרה האמונה שמלך עוסק

14. אגרות הראי"ה, ח"ג, עמ' קסג.

15. ילקו"ש שמואל, קמז.

16. אגרות הראי"ה, ח"ג, עמ' ו-ז.

בתורה וחכמה כדוד ושלמה יוכל לעסוק יפה בעסקי העולם של הנהגת המלכות. ובא יעקב איש יושב אהלים ונתן סימן שהוא מתקן גם מטבע, שווקים ומרחצאות¹⁷. כלומר: צו ה' הוא כי בן תורה יהא מעורב בתיקון הכלל, גם בעניינים החומריים. זו היא שלימותו.

האמורא רב היה מסיים תפילתו בכל יום שה' יחוננהו ”חיים שיש בהם' יראת חטא”¹⁸. מבאר הראי”ה¹⁹: ”שתהיה יראת חטא מעורבת עם החיים [המעשיים]. ישנם אנשים שיש בהם יראת חטא אבל אינה חזקה אצלם. על כן בהיותם מתרחקים מהמון החיים והמונם יהיו יראי חטא. וכיון שיבואו בחברת החיים [המעשיים], להתעסק במסחרים גדולים ובמדעים שונים, תסור מהם יראת חטא, מפני שאין יראת חטאם מגודלת יחד עם חייהם. על כן בקש [רב] על חלק טוב זה, 'חיים שיש בהם יראת חטא', בתוך החיים [המעשיים] עצמם. וכענין [שאמרו חז”ל על הפסוק] 'אתהלך לפני ה' בארצות החיים'²⁰ – זה מקום שווקים²¹.”

הראי”ה מפרש את המילה ”חיים” ככינוי למשלוח יד האדם כדי להתפרנס, וזאת ע”פ סגנון חז”ל שפירשו ”בית חייהם” – זו אומנות²².

פרק ג - הערת ביניים: החשש מהתקלקלות

אכן, בימינו קיים חשש כבד שכן תורה העוזב את חיי ישיבה ומתחיל את חיי המעשה בסביבה חילונית, יתקלקל מכך ושמירת התורה תינזק אצלו. זאת מחמת העובדה, שיחיד השומר תורה ונמצא בסביבה של רבים המנוכרים ממנה יתקשה שלא להיות מושפע מהם.

אמנם על כך יש להשיב, שאנו עוסקים כאן בהקמת מסגרת רחבה של ציבור שומרי תורה, האגודים בקהילה אחת. במסגרת של רבים אין חשש של נזק בקשרים עם הציבור החילוני.

עוד הבדל יש. אילו היו כל בני הישיבות מתחנכים בתחילתם כתיקון חז”ל – זאת אומרת: היו יודעים היטב מקרא, משנה, בקיאות הגונה בתלמוד, ידיעת ההלכה למעשה, וגם מקבלים חינוך מעמיק ויסודי בספרי מחשבת ישראל של קדמונינו – אין ספק שהיו מחוסננים

17. ראה שבת לג ע”ב.

18. ברכות טז ע”א.

19. עין איה, ברכות, פ”ב, לג.

20. תהלים קטז, ט.

21. יומא עא ע”א.

22. ב”מ ל ע”ב. עיין שם ברש”י.

יותר מפני כל השפעה זרה. לצערנו, הגלויות קלקלו את סדרי החינוך, ובישיבות לומדים אך ורק גמרא, וגם זאת לא בבקיאות הגונה כי אם בעיון ובחקירות, בשש או שבע מסכתות בודדות (וגם בהן נלמדת רק כחמישית שכל מסכת) – מה התימה שהבחור חלוש ביכולתו להתמודד בסביבה מנוכרת לתורה ולערכיה? גם אם לומדים כבר גם את שאר מקצועות הנ"ל, הרי זה רק בצורה ארעית, בלתי מסודרת ובלתי ערוכה "מתודית" לקלוט את עיקרי האמונה.

פרק ד - מעלת "תורה עם דרך ארץ"

הראי"ה כתב שאין פגם במה שתלמיד חכם עוסק למען פרנסתו בכל עת הצורך, אם אינו מתכוון להתעשר. "כיון שבכל עת פנאי הוא שב לתורתו, כמבואר בשו"ע יו"ד סי' רמג, שזהו עיקר המעלה ע"פ האידיאל התורי [התורה] להיות עוסק בתורה ודרך ארץ, כמ"ש במשנה באבות פרק ב' "23.

כאשר התייחס הראי"ה למצב החינוך של הגיל הצעיר בארץ ישראל, כתב: "אל נא נאחר את המועד. אל נא ניתן את הרומסים [מורי החינוך החילוני] לרמוס כל היונקים, שרשי צמח ה' העולים על אדמת הקודש. אחינו היקרים, שלומי אמוני בני אשכנז [גרמניה] ההולכים בעקבות גדול הדעה, נזיר אלקים המרומם הגאון ר' שמשון רפאל הירש ז"ל, אשר הציל בגבורות ישע ימינו את שארית ישראל המערבית, ע"י אשר למד והורה לאחוז בכל תכסיסי החיים במילואם, לכונן על ידם את עמדת היהדות הנאמנה. רק בתנאים אחרים, בפרטים משתנים, אבל ברוח אחד, הננו נקראים לעבוד כן בארץ ישראל עתה בימינו"24.

כאשר ייסד הראי"ה את ישיבת "שערי תורה", בהיותו ביפו (שנת תרס"ח), היה זה פשוט בעיניו שצריכה לקום בישיבה מגמה של לימוד מקצוע, בו יתפרנסו החניכים בצאתם מהישיבה. וכך כתב: "אינני קובע מסמרות בדבר שיהיו חניכי הישיבה, אפילו המצויינים, דוקא רבנים. אדרבה, כל חפצי הוא שיהיו מהם מתלמידים במשך שנות לימודם חלק הגון מידיעות שמושיות. ואותם שיש להם נטיה למלאכה, יתלמדו איזה שעות ביום בבית המלאכה... עד שיצאו לנו ג"כ גדולי תורה שיהיו בעלי אומנות, המתפרנסים מיגיע כפם, או

23. אגרות הראי"ה, ח"ג, עמ' צא.

24. שם, ח"א, עמ' קפב. בספרנו "אוצרות רש"ר הירש" בירנו שר' יעקב רוזנהיים טעה כשטען ששיטת הרש"ר היתה רק בדיעבד, ואמורה לדורו ולמקומו בלבד. הגר"י ברויאר ואחרים מוכיחים מכתבי הרש"ר, שדעתו היתה שכך יש לנקוט לכתחילה ממש, לכל הדורות ולכל המקומות.

אנשים מוכשרים לכל עסקי החיים [כלומר, מסחר ופקידות] ותהיה התורה נלמדת דוקא 'לשמה', משום תכלית החיים שבהגיון התורה וחיבתה"²⁵.

ובהמשך דבריו: "ודוקא בישיבה כזאת יוכל להתקיים התוך של דרשת 'אדם כי ימות באהל'²⁶: אדם חי, המטה את תשוקותיו וכחותיו... אבל מי שאין לו הרגשת החיים וזינם, הוא לא יוכל להיות 'אדם אשר ימות באהל'. למה התכוון הראי"ה בביטוי "הרגשת החיים וזינם"? נראה כי עניינו הוא להיות מעורב בחיי השעה, להתמודד עם העלאת החומריות אל רום הקודש, ע"י קידוש מעשה המצוות.

הגר"י ויינברג, במאמרו בספר "רש"ר הירש, משנתו ושיטתו"²⁷ הביא לכך סיוע רעיוני. בחג השבועות "כולי עלמא מודי דבעינן נמי לכס"²⁸, כיון שזו היא מטרת התורה, לקדש את החיים הארציים. כמו כן בעניין קרבן שני הלחם בחג שבועות, שבא מן החמץ. כל המנחות מוקרבות מצה, ומדוע כאן הקריבו חמץ? אלא שהתורה מלמדת אותנו כיצד להשתמש גם ב"שאור שבעיסה"²⁹ למען עבודתו ית'. כל זה לא שייך במי שפורש מהחיים.

הראי"ה בקש שיסדרו במוסדות החינוך מחלקה ללימוד אומנות ועמל כפיס³⁰. הוא ביקש למנוע בכך מצב של קיטוב קיצוני כמו שאנו עדים לו בזמננו, שהרבה מן "הלומדים" מתרחקים מכל חיי מעשה, ולעומתם אלו שלא הגיעו לשום מעמד תורני, שונאים את הלומדים. כמו שהתבטא הראי"ה במעלת מחלקה כזו: "בהמשך הימים ישא את פריו, שיהיו לנו על ידו המון בעלי מלאכה ואנשי השוק, שלא יביטו על היהדות כיגויים גמורים', כפי שהדבר עלול להיות מתהלך [בהמשך הזמן] אם לא יקורב החינוך המעשי של אנשי השוק למחיצה שבה ת"ח שרויים ומתהלכים עכ"פ"³¹.

"עלינו לדעת כי להציל את ההמונים מטמיון רוחני, אפשר רק ע"י חינוך של מלאכה תחת השגחה הגונה בעניני היהדות, להריחם בריח תורה וקדושת ישראל"³².

25. אגרות הראי"ה, ח"א, עמ' קפז.

26. עיין ברכות סג ע"ב.

27. עמ' תשכב.

28. פסחים סח ע"ב.

29. הוא היצר הרע – ברכות יז ע"א.

30. אגרות הראי"ה, ח"א, עמ' סו, קפב, רפח.

31. שם, עמ' סז.

32. שם, ח"ג, עמ' רג.

"ועל כן הולך ההמון ותועה, הולך ומתפקר. והם אינם אשמים כלל, כיון שאין מי שיראה להם דרך ישרה, בחיבור קדושת התורה והאמונה עם החיים [המעשיים]. ועל כן הם הולכים ומתפקרים"³³.

אמנם לא שמענו על נסיון הראי"ה לממש שיטה חינוכית זו בעת שייסד את ישיבתו בירושלים אחרי מלחמת העולם הראשונה. אפשר שנטש את מימוש הרעיון כי לא מצא לו תומכים וגיבוי ציבורי.

אמנם יש להדגיש, שהראי"ה היה מודע לכך שגדולי תורה ויודעיה באמת יצמחו לנו דוקא במוסדות החינוך הבנויים במתכונת הישנה, ללא תוספת מקצועות. וכך לשונו (בשנת תרע"ג): "והנני מעיד נאמנה שתקוה להעמיד לנו דור של ת"ח יראי ה' וחושבי שמו, דבקים באהבת תורה ויראת שמים, חריפים ושנונים, כימי עולם, דוקא מהמוסד הקדוש נשקפה לנו. ודוקא מצורתו המסורתית הקדושה ההולכת בעקבות שלמי אמונת עם ה' גדולי התורה היראה מעולם. והחיל הזה אשר נגע ד' בלבכם לעולם יהיה המנצח הפנימי בחיי האומה. ודוקא מבית המדרש העתיק וממתמידיו תצא תורה ואורה לישראל, גם בעת אשר רבים יפנו אחר דרכים שונים, פונים לכמה סגנונים... חורבן נורא הוא לישראל, חלילה, אם יאפסו ח"ו החדרים, בתי תלמוד תורה והישיבות ע"פ צביונם העתיק, אפילו אם יבואו תחתיהם בתי ספר וגימנסיות מרופדות ברפידות של אמונה ויראת שמים. אין אנו בטוחים בכל המכוונות המורכבות"³⁴.

הבנתו זו נבעה מפרשת המוסד "תחכמוני", אשר בו תלה הרב תקוות רבות, אך הוא לא השביע את רצונו. "יש במוסד מעט תורה, מעט יראת שמים, מעט השכלה. אבל רוח חיים כלליים, חיי קודש מקוריים, שיפעם בחזקה באומץ לבב... זה חסר. ומרחוק [מפני שהראי"ה לא היה מעורב בניהול המוסד] אי אפשר להשלים את חסרונו הנשמה"³⁵. המתנכים לא הצליחו להקנות בסיס איתן לחיי קדושה, אלא מסרו "ידיעות" בלבד.

עלינו ליישב את הסתירה בין הציטטות שבתחילת דברינו להסתייגות של הרב כאן. צריך לומר ששני הדברים אמת. על מנת להציל את הדור כולו – יש לצרף יחד לימוד תורה ואומנות; אבל גידול מומחים בתורה, מעמיקים ובקיאיים – זה יבוא רק מאותם המתמסרים לכך כל היום כולו.

33. שם, ח"א, עמ' שיא.

34. אגרות הראי"ה, ח"ב, עמ' רז.

35. שם, עמ' קסג.

המסקנה העולה מהדברים, היא שצירוף לימודי אומנות ללימודי תורה יתחיל רק בגילאי 19-20 ואילך, כאשר כבר ניכר לתלמיד מה הם כשרונותיו ולאן פניו מועדות. על זה אני קורא את מאמר חז”ל: ”אלף בני אדם נכנסין [ללמוד] מקרא, יוצא מהן מאה למשנה, [ומהם] עשרה לתלמוד, ו[מהם] אחד להוראה”.

חז”ל הביאו מעשה בעניין אלישע אחר³⁶, שהיה עולה לבית הוועד וראה נערים לומדים בספר. הוא טען לעומתם: ”מה אלו עושים פה? ילכו לאומנותם! זה יהיה נגר וזה יהיה צייד וזה יהיה חייט”. כיון ששמעו כן פסקו מלימודם. אולם העניין שם שונה מהצעתנו, כי הנקרא בשם ”טליא” הוא רק כבן 16³⁷. ועוד: אלישע הפסיקם כליל מלימודם, ובענייננו אין המדובר בכך כלל.

פרק ה - שבח המלאכה

הראי”ה שיבח את המלאכה גם מבחינה אחרת: ”אבל מי הוא זה החפץ לקחת טוב בלא עבודה וטורח בתחילה? רק עצל ומוג לב אשר לא ידע דרכי השם, אשר נתן את עולמו ‘לעובדה ולשומרה’... בעמל המנעים את החיים”³⁸.

על הפסוק ”והארץ נתן לבני אדם” ביאר הרב שיש ”להביט בעין טובה על העוסקים ביישובו של עולם, לשכלל את העולם המעשי גם מכל צדדיו הגשמיים”³⁹. במקום אחר משבח הרב אנשים העוסקים בחקלאות⁴⁰.

פרק ו - דברי הרמב”ם בשבח לימוד אומנות

הרמב”ם ייחד את דבריו בהלכות דעות⁴¹ לדרכי התנהגותו של תלמיד חכם. ושם⁴² כתב: ”דרך בעלי דעה שיקבע לו אדם מלאכה המפרנסת אותו תחילה. ואח”כ יקנה בית דירה.

36. ירושלמי חגיגה פ”ב, ה”א.

37. ב”ב צא ע”ב.

38. אגרות הראי”ה, ח”א, עמ’ רעט. דבריו מבוססים על אבות דר’ נתן, פי”א.

39. עין איה, ברכות, פ”ו, ה.

40. מאמרי הראי”ה, עמ’ 179-180, 183.

41. פ”ה.

42. הי”א.

ואח"כ ישא אשה... אבל הטפשים מתחילים לישא אשה ואח"כ אם תמצא ידו יקנה בית. ואח"כ בסוף ימיו יחזור לבקש אומנות או יתפרנס מן הצדקה... כלומר יהיו מעשיך הפוכים כדי שלא תצליח את דרכך".

פרק ז - דברי האחרונים בשבח לימוד אומנות

[א] כתב בספר "שנות אליהו"⁴³, ששמע מפי הגר"א: "לכך נאמר 'והגית בו יומם ולילה' לומר שחייב אדם ללמוד תורה יום ולילה. אך אם צריך לעסוק במצוה או בדרך ארץ [פרנסה] שהיא ג"כ מצוה, אזי הוא פוטר עצמו [מחויב הלימוד] בתיבה אחת [שלומד]... מפני שכל תיבה ותיבה בפני עצמה היא מצוה גדולה". הרי שהעסק ב"דרך ארץ" הוא עצמו מצוה.

[ב] נביא כאן את דברי "ספר הברית"⁴⁴, להגר"ר פנחס אליהו, מגדולי העולם בדורו של הגר"א, הכותב בשבח לימוד אומנות: "להתפרנס בו מיגיע כפיו ולא יצטרך לבריות... ולא יתערב בו תקוה [לקבל גמול] מהבריות ולא יתייפה להם ולא יחניף אותם ולא יירא מהם... כאשר אמרו חז"ל 'כשם שחייב האב ללמדו תורה, כך חייב ללמדו אומנות'⁴⁵. ורע עלי המעשה והמנהג של גסות רוח בדורות הללו שרוב בני אדם אינם רוצים ללמד אומנות לבניהם... רק העסק במשא ומתן ומסחר. ולבסוף כשלא יצליח המה מחוסרי לחם ועוברים כמה עבירות"⁴⁶.

ובהמשך: "ויותר חרה לי על תלמידי חכמים שלא רוצים ללמד לבניהם אומנות רק תורה לבד, וסומכים עצמם שבניהם יהיו רבנים ודיינים. ולא רבים יחכמו [להשיג דרגה זו] עד שיגיעו להיות מורי הוראה בישראל, ונשארים קרח מכאן וקרח מכאן ונעשים מלמדי תינוקות. ומשרבו בעלי זאת הדעת רבו המלמדים יותר מן התלמידים, ועל כן אינם מגיעים לחצי פרנסתם... והנה האבות עשו זה לשם שמים וסמכו עצמם על דברי ר' נהוראי⁴⁷ שאמר 'מניח אני כל האומניות ואיני מלמד בני אלא תורה'. ולא ידעו שאין זה דעת ר' נהוראי כלל כמו שכתב שם מהרש"א וזו לשונו: 'ודאי דלא פליג [על מאמר חז"ל בדף כט. כי אם כן חולק, מדוע הגמרא לא הקשתה על הבריייתא שם מדברי ר' נהוראי במשנה כאן? וצריך כל

43. על פאה פ"א, מ"א, ד"ה ותלמוד תורה.

44. ח"ב, מאמר יב, פ"י.

45. קידושין כט ע"א.

46. כמו שאמרו חז"ל: "כאילו מלמדו ליסטות"!

47. קידושין פב ע"א.

אדם ללמוד אומנות, אלא דהכי קאמר ’מניח אני הקביעות של כל אומנות ואני מלמדו תורה בקבע’ [כמו שאמרו בברכות⁴⁸ שתהיה מלאכתו ארעי ותורתו קבע].”

כן כתב ”ארחות צדיקים”⁴⁹: ”לייחד שעות מיוחדות לעבודת התורה, ולעבודת עולם הזה.”

[ג] כן כתב מהר”י עמדין, בביאורו ל”פרק שירה”⁵⁰: ”והוא שאמרו רבותינו ז”ל גדול הנהנה מיגיע כפיו יותר מירא שמים”⁵¹ גדול הנהנה מיגיע כפו [אף שהוא] בלתי טהור, [הוא] יותר מירא שמים הטהור ואינו עוסק בדרך ארץ [מלאכה] ומטיל משאו על בשר ודם, ליהנות מהבריות.”

[ד] ובאמת, הקדים אותו הרדב”ן⁵², שעל לשון הרמב”ם: ”ויזכה לו בעוה”ז דבר המספיק לו” – הוסיף: ”שהקב”ה יספיק לו להרויח בעולם דבר המספיק לו, ולא שישליך עצמו על הציבור. ועיין במה שכתב [הרמב”ם] בפירוש משנת ’ולא קרדום לחפור בה’⁵³. הרי מכאן דבר ברור, כי תלמידי ”כולל האברכים”, המתפרנסים מתמיכת הקהל, אינם מקיימים את דברי גדולי עולם הנ”ל שהעדיפו לימוד אומנות.

[ה] וכן כתב הנצי”ב⁵⁴: ”והגיע [אדם הראשון] לעבוד את האדמה, ובוה נתקן תכלית הבריאה [!]”.

וכן מהר”י עמדין⁵⁵: ”כי מאז והלאה רצה הקב”ה שישכים אדם לעבודתו להביא טרף לביתו”. דבריהם מבוססים על דברי חז”ל באבות דר’ נתן⁵⁶.

חז”ל ציוו לנו ללמד לצאצאינו אומנות⁵⁷, ועוד קראו לכך ”בית חייהם”⁵⁸. כתב על כך הראי”ה: ”ואנו חייבים ללכת בדרכי חיים באמת, וישובו מדרכי חושך [האזהבים את כספי

48. לה ע”ב.

49. שער ט, ד”ה המחשבה השביעית.

50. בסידורו, מהד’ אשכול, ח”א, עמ’ סט, ד”ה יגיע כפיק.

51. ברכות ח ע”א.

52. הגהות לרמב”ם, הל’ שמיטה ויובל, פי”ג, הי”ג.

53. אבות, פ”ד.

54. העמק דבר לבראשית ב, ד.

55. לחם שמים לאבות פ”ג, מי”ז.

56. פי”א.

57. קידושין כט ע”א.

58. ב”מ ל ע”ב, עיין שם ברש”י.

ה"חלוקה" שהם ההיפך מהדרך אשר ציוה ה' אלוקינו אותנו "ללכת בה", לבחור בחיים⁵⁹ של כבוד וכשרון. ומאן ספין [כלומר: מי הוא בעל סמכות בדורנו] לגזור איסור על מצוה גדולה כזאת, שמותר לדבר (בגינה) [בגללה] דברי חפץ בשבת?⁶⁰

והוסיף: "הגיע הזמן שכל החרדים באמת לאהבת שם ד'... בהיותם עמוסים בדרך ארץ ויגיע כפים, המנעימים את החיים ומבריאים את הגוף ואת הנשמה ביחד"⁶¹.

פרק ח - מעלת מעשה האומנות בארץ ישראל

בארץ ישראל ישנו היבט מיוחד למעשה האומנות. הגאון "החתם סופר" בדעה שכאשר עוסקים באומנות התורמת ליישוב הארץ, מקיימים בזאת מצוה כמו מעשה הנחת תפילין. בעניין המחלוקת⁶² בין ר' ישמעאל המלמד "הנהג בהם מנהג דרך ארץ", ובין רשב"י הסבור שהאדם יתן כל זמנו אך ורק ללימוד התורה, מבאר "החתם סופר": "רבי ישמעאל לא אמר המקרא 'ואספת דגנך' אלא בארץ ישראל, ורוב ישראל שרויין על אדמתן, שהעבודה בקרקע מצוה משום ישוב ארץ ישראל, ולהוציא פירותיה הקדושים. ובעז⁶³ היה זורה גורן השעורים בלילה⁶⁴ משום מצוה. [הטוען שיש בכך ביטול תורה, איננו צודק], וכאילו תאמר 'לא אניח תפילין מפני שאני עסוק בתורה'. הכי נמי לא יאמר 'לא אאסוף דגני מפני עסק התורה'. ואפשר אפילו שארי אומניות שיש בהם יישוב העולם, הכל בכלל מצוה"⁶⁵.

"החתם סופר" חזר על דבריו בביאורו לתורה "תורת משה"⁶⁶: "ונ"ל בזמן שישראל שרוים על אדמתם, מצוה לאסוף דגנך. לא לצורך פרנסתו... אלא משום ישוב ארץ ישראל. ומשום הכי בועז זורה גורן השעורים, ואלישע שנים עשה צמדים [בקרן] לפניו. ולא לכד עבודת קרקע, אלא לימוד כל אומנות משום ישוב וכבוד ארץ ישראל. שלא יאמרו 'לא נמצא בכל ארץ ישראל סנדלר ובנאי וכדומה' ויביאום מארצות רחוקים".

59. ראה רש"י לקהלת ט, ט.

60. אגרות הראי"ה, ח"א, עמ' קע.

61. שם, עמ' קעב.

62. ברכות לה ע"ב.

63. שהיה גדול הדור – רות רבה, סוף פ"ה.

64. רות ג, ב.

65. חידושי החתם סופר למסכת סוכה לו ע"א, ד"ה דומה לכושי.

66. מהד' קמא. לפרשת שופטים, עמ' לו, ד"ה מי האיש.

שמה מקורו בדברי הגר"י עמדין, הכותב⁶⁷: “כי אין ספק שהאדם נברא לעמל לעמל לעסוק בצרכי הגוף כדי לקיים הנפש ולהחזיקה במשכנה, ואדם לעמל יולד... ומשולש בכתובים 'הגדלתי מעשי, בניתי לי בתים'⁶⁸... ובארץ ישראל היא כמו מצוה עלינו, כמ"ש רז"ל על הפסוק 'ונטעתם כל עץ מאכל' שיהא אדם זהיר בנטיעה, אף אתם כשאתם נכנסים לארץ ישראל לא תתעסקו אלא במטע תחילה!”.

כך היא משמעות דברי בעל ה"אור שמח" בספרו "משך חכמה"⁶⁹: "ייתכן לפרש דקיימא לן כר' ישמעאל, דהנהג בהם מנהג דרך ארץ, לכן אמר 'ובדבר הזה' שתתרוקנו [מלימוד התורה] בעת חרישה וזריעה, 'תאריכו ימים על האדמה אשר אתם באים שם לרשתה'. אבל לעסוק במסחרים ובחרישה בארצות הרחוקות [כלומר: בהיותנו לא בארץ ישראל] זה אסור לבטל [תורה] עבור מותרות ותענוגות בני אדם". ממשמעות דבריו היא שלהרבות בהשגת רווחים עבור "מותרות ותענוגות" בארץ ישראל, מותר ומצוה משום יישוב ארץ ישראל! זאת למרות שבמשך שעות העיסוק האדם מתפנה משקידת לימוד תורה.

דברים אלו נותנים משנה סיוע לדברי מרן הראי"ה, על כך שגישת השוללים את לימוד אומנות נאמרה בהיותם בחו"ל. ראוי להזכיר כאן דברי מרן הראי"ה: "הקדושה שבטבע היא קדושת ארץ ישראל. והשכינה שירדה בגלות עם ישראל הוא הכשרון להעמיד קדושה בניגוד לטבע. אבל הקדושה הלוחמת נגד הטבע אינה קדושה שלימה"⁷⁰.

ונביא להלן כמה ממאמרי חז"ל בשבח הכללי של תלמידי חכמים העוסקים גם במלאכה לפרנסתם:

גדול הנהנה מיגיע כפו יותר מירא שמים⁷¹; ובחרת בחיים – זו אומנות⁷²; האב חייב בכנו ללמדו אומנות. כל שאינו מלמדו אומנות כאילו מלמדו לסטות⁷³; כשם שחייב ללמדו תורה, כך חייב ללמדו אומנות⁷⁴; חביבה מלאכה מזכות אבות⁷⁵; טוב לגבר כי ישא עול – עול

67. מגדל עוז, עליית הבניין, פי"א.

68. קהלת ב, ד.

69. לדברים לב, מז.

70. אורות, עמ' עז.

71. ברכות ח ע"א.

72. ירושלמי פאה פ"א, ה"א.

73. קידושין כט ע"א.

74. שם ל ע"ב.

75. ב"ר, פ"ד. עיין עוד תנחומא ויצא. יג.

תורה, עול מלאכה⁷⁶; ילמד אדם אומנות, והקב"ה מפרנסו⁷⁷; קנה לך אומנות עם התורה⁷⁸; לא השרה הקב"ה שכינתו על ישראל עד שעשו מלאכה⁷⁹; כשם שהתורה ניתנה בברית, כך המלאכה ניתנה בברית⁸⁰; כשם שנצטוו ישראל על מצות עשה של שבת, כך נצטוו על המלאכה בששת הימים⁸¹; 'ראה חיים'⁸² – זו תורה, 'עם אשה' – זו אומנות⁸³; קבוצה היא נקראת 'עדה קדושה' שהיו משלשין את היום. שליש לתורה, שליש לתפילה ושליש למלאכה⁸⁴.

בראותנו כמה מרובים הם המקורות בדברי חז"ל ובגדולי האחרונים לעמדה הנ"ל, כמה תמוה הדבר שיש המאשימים את הראי"ה שהיה "מחדש" שינויים ביהדות. ודאי שבנושא שלפנינו הוא עצמו לא חידש מאומה, אלא החזיר עטרה ליושנה, שנחזור להתנהג על פי דרישות חז"ל. לעומת זאת, דווקא תמיכה כספית באמצעות "כולל אברכים" היא מן החדשנות בישראל.

מכל המקורות הנ"ל לומדים אנו שאין לאדם פחיתות בכך שהוא מפרנס את עצמו ע"י מלאכה. החינוך הקיצוני בימינו, שבזו ולועג לכל מי שמפני סיבות משפחתיות נאלץ לעזוב את לימודיו בשביל לעסוק בפרנסת עצמו – חינוך זה יוצר מוסכמה כללית שמי שאינו מוסר את כל שעותיו לתורה הוא בהכרח ירוד ושפל כ"בעל הבית". מפני זה עצמו מושפע הציבור להיות מרוקן מלימוד התורה, כי חדרה אליהם התפיסה שהם הפסידוה. בו בזמן שאדרבה, היה ראוי לחנך שגם אלו וגם אלו יעסקו בתורה כל ימות חייהם, בכל שעה הפנויה להם, איש איש לפי תחום התעניינותו.

פרק י - עוז רוחו של הראי"ה נגד מתקיפיו

אמנם הראי"ה ידע כי כמה מרבני הדור יתנגדו לתכניתו זאת והצעותיו, וירצו להמשיך בנוהג הישן. זאת למרות האכזבות והכשלונות שראו בהתרחקות רוב בני הדור מהתורה.

76. איכ"ר, פ"ג.

77. קוה"ר, פ"ו.

78. שם, פ"ט.

79. אבות דר' נתן, פי"א, עיין שם באריכות.

80. שם.

81. מכילתא דרשב"י לשמות כ, ט.

82. קהלת ט, ט.

83. עיין קידושין ל ע"ב.

84. ילקו"ש קהלת. תתקפט.

ענה להם הרב: ”חלילה לנו לגרע ממטרותינו מאומה. ולא לנו למלא בזה את רצונם של חביבנו היותר יקרים, בני תורה שאנו מקושרים אתם בקשר של אהבה שאינה תלויה בדבר, מפני תורת ה' ויראתו אשר בלבם, כי הם הולכים בענין זה אחר ההרגל ואינם רוצים לפקח את עיניהם לראות מה ה' שואל מאתנו כעת”⁸⁵.

וכתב: ”כי קשה לי מאד לבוא לעמק השוה עם רוב גדולי הזמן, ה' ישמרם, שהם חפצים ללכת רק במסלול הישן, להתרחק מכל כשרון ומכל תנועה של חיים. מה שהיא לדעתי ברור נגד דרך ה' לגמרי, ובזה נותנים יד לפריצים ומחזיקים ידי מריעים. ואוי לנו מענוותנותם של אלה, אע”פ שכוונתם רצויה. ואין לי דרך אחר כי אם לחזק את ידי החינוך הנותן חלק לידיעות העולם והחיים [המעשיים], והמדריך את הילדים ברוח צהלת החיים”⁸⁶.

בעוז ה', בבטחונו בתורת ה', ענה הרב ”שלא לסור מדרך הקודש מפני התבטלות נגד שום אדם בעולם”⁸⁷.

פרק יא - תוכנית הישיבה המרכזית העולמית

נאמן לשיטתו זו, אנו מוצאים פרטים מעניינים בתכנית ל”ישיבה גדולה ומרכזית” שהראי”ה יזם להקים⁸⁸. להלן נביא מקצתם.

[א] ”הישיבה תקבל אל תוכה צעירים מבני שש עשרה שנה עד עשרים ושתים שנה... וחלק עליון מהישיבה יהיה מיוחד למגודלי הישיבה, תלמידי חכמים שגמרו חק לימודם והם ראויים להיות עוסקים ביצירות תורניות, שהם יעבדו במחלקה מיוחדת ליצירה של ספרים וחבורים הנחוצים לדור, בכל מקצועותיה של תורה”. הרב חשב שבהגיע התלמידים לגיל 22, אותם תלמידים שאינם מצויינים בלימוד תורה יעברו לחיי מעשה, להקים משפחות ולפרנסם. רק המצויינים בלימוד ימשיכו בין כתלי הישיבה.

[ב] ”אל תוך הישיבה המרכזית בירושלים, על משך השנים שהם צריכים להשתלם עד כדי לצאת ממנה בתור תלמידי חכמים חשובים בישראל, בין שיהיו רבנים מורי הוראה, דיינים,

85. אגרות הראי”ה, ח”א, עמ' רלט.

86. שם, עמ' שיא.

87. שם, ח”ב, עמ' רכו. ע”ע ”קבצים מכתב יד קדשו”, כרך ב', מהד' הרב בעז אופן עמ' קכ פסקא 11.

88. מאמרי הראי”ה, עמ' 344-349.

מגידיים [דרשנים], שובי"ם ומורים, בין שיהיו בעלי בתים, בעלי מסחר או בעלי מדע ואמנות, מכל הסוגים השונים". בוודאי תוכן השיעורים, סגנון השיעורים ויעוד השיעורים בישיבה כזאת, צריכים להיות מותאמים למגמה זו.

הרב צפה מראש את מצבנו כעת, שיש קיטוב והקצנה בין בני התורה המתבצרים בלימודיהם ובין "עמא דארעא אזלא ודלדלה"⁸⁹. לכן הוא קורא לחינוך רחב יותר, השם לעצמו למטרה להגדיל את כמות ציבור התלמידים, ולכלול ביניהם גם המעמד של "בעלי בתים" אשר הם ימשיכו את לימודיהם (דף היומי, עין יעקב ושיעור בשו"ע) גם אחרי צאתם מכותלי הישיבה כדי להקים בתי אבות. ברור שהם לא יביטו על התורה כעל נחלת המיעוט שבעמנו.

כותב הרב: "מעולם לא יעלה על דעתי שתכלית הישיבות בישראל היא רק להעמיד רבנים... [אלא נדרש] המון רב כפי האפשרי של בעלי בתים תלמידי חכמים הגונים, צריכה להיות המגמה הראשית בכונניותן של הישיבות"⁹⁰.

הראי"ה צפה בעין חזונו שצריך להקים דור שלם האמון על ברכי תורה, ויחד עם זאת הוא עוסק בכל צרכי החיים, בין בעסקי הפרט ובין בעסקי הציבור, מתוך היותו שתול בבית ה' ובעל ידיעה רחבה ועמוקה בתורה. אילו היה דבר זה מתקיים, לא היינו סובלים מהניכור הנורא בזמננו, שבו הלומדים מסתגרים בתוך ד' אמותיה של התורה, כאילו נמצאים הם בעולם מבודד ומנותק מכל הבעיות הלאומיות ודבר אין להם עם בעיות הדור, בין בענייני שמירה מהאויב, בין בענייני כלכלה, בין בענייני צמצום הפשע ועוד (בהסתמכם על הזרועות החילוניות, בחושבם: "שהם כבר יטפלו"); ומצד שני, הציבור הרחב החילוני מתרחק משומרי תורה, בהרגישם את הלא-איכפתיות המוזרה הזאת, המייחסת להם מדרגה של אזרח סוג ב'. ממילא, השפעת התורה הולכת ומצטמצמת. מה שאין כן אילו היו בני התורה מעורים בבעיות הדור וצרכי הציבור, לא היינו סובלים מן השנאה הנוראה שנוצרה. זאת היתה תועלת גדולה מאוד, אילו קיימנו דברי חז"ל על "תורה עם דרך ארץ".

סיום

כתב הרב: "לכל מגמה עליונה שבעליונות, צריכים להשתמש בכל האמצעים, ולשלב את כל הדרכים יחד, לזווגם זה עם זה, באופן שכל דבר יוסיף לחברו אומץ וחיים. אמנות ומלאכה,

89. סוף מסכת סוטה.

90. אגרות הראי"ה, ח"א. עמ' קפד.

כשרון מסחר ועז אמת, שירה ויופי... הכל בחוברת והכל בסידור, הכל בהבלטה והכל בהתאמה... זאת ויותר מזאת היא תמיד צפייתם של גדולי הנשמה. כשהם נטפלים לעסקי החיים הרגילים, הרי הם ממשיכים אור חיים עליונים בעסקי החול הללו ומקדשים אותם בעד כל העולם כולו, קל וחומר בעד עצמם”⁹¹.

נוסיף מספר נקודות לזהירות: פשוט הדבר שלפי מצבנו הציבורי היום, בחור בודד העוסק בלימוד אומנות כאשר הוא נמצא בסביבה עויינת לקיום תורה ומצוות, עפ”י רוב הוא בעצמו ייחלש בשמירת התורה. היו מקרים שחלק מהלומדים אומנות אף הפכו חילוניים. אמנם התיאוריה של הראי”ה מוצדקת ומושתתת על יסודות התורה. אלא שאם למעשה ישנו חשש של סכנה רוחנית, כיצד נקיימה בפועל?

נראה שיש להציב לדבר חמישה תנאים מוקדמים, אשר בלעדיהם נאלץ עוד לחכות עד למימוש ציפיותינו:

[א] המדובר הוא בבחור ישיבה אשר בגיל שש עשרה כבר רכש לעצמו ידיעה הגונה במקראות קודש, בסדרי המשנה, ומבין מספר סוגיות בתלמוד. כל זאת כמפורט בדברי הראי”ה⁹². תלמיד שרק מתחיל ללמוד את הנושאים הללו בכניסתו לישיבה – מצבו חלש.

[ב] מדובר בהצעתנו שלא להתחיל בלימוד האומנות עד הגיע התלמיד לגיל 22 (כלומר: אחרי שש שנים אינטנסיביות של לימוד תורה). בימינו, הרבה מבחורי ישיבות ההסדר משרתים בצבא כשנה וחצי. לפיכך יש להעלות את גיל הלימוד, כך שיילמד בישיבה עד גיל 23-24, ורק אז יפנה לבקש אומנות.

[ג] מדובר בחניך שהורגל, בהיותו בישיבה, ללמוד בכל יום ויום שיעורים קבועים במקרא, במשנה ובתלמוד, כנפסק במשנה ברורה⁹³. לימודי ההלכה למעשה נכללים במשנה. יתקיים בזה בעז”ה ”חנוך לנער על פי דרכו, גם כי יזקין לא יסור ממנה”⁹⁴ – כלומר: הנער יקנה את ההרגל על פיו ינהג כל ימות חייו. זאת רק אם ילמד את רוב שיעוריו בציבור, או לכל הפחות עם חברותא בכל יום ויום; וחלילה שיסתפק בלימוד מתוך ספרים ביחידות. לפי ההשערה,

91. אורות הקודש, ח”ב, עמ’ רצ; שמונה קבצים, ב, ו-ז.

92. מאמרי הראי”ה, עמ’ 63-64.

93. קנה, סק”ג.

94. משלי כב, ו.

על כל "בעל בית" לקבוע לפחות שעתיים בכל יום ללימוד תורה, חוץ מבשבתות, שבהן יוסיף זמן ללימוד.

[ד] גם הלומד חכמות נוספות – בל יעסוק בלימודים הומאניים, כי אם במקצועות ריאליים, וכפי שחילק המהר"ל ב"נתיבות עולם"⁹⁵.

[ה] אותם שהוסיפו ללימודם בתורה את לימוד האומנות – יתקיימו לימודים אלו אך ורק במסגרת מוסדות שומרי תורה ובהשגחה תורנית, בדוגמת "מכון לב" (ירושלים).

"וכל מעשיך יהיו לשם שמים".

